

1

Inleiding**Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte****Michiel Gerding**

In de korte tijd van haar bestaan heeft de nota Belvedere veel losgemaakt. Er wordt geregeld over gediscussieerd, er wordt een hoop inspiratie uit geput en er worden tal van pogingen gedaan om van de subsidiemogelijkheden te profiteren. Belvedere is een begrip geworden, niet alleen in vakkringen, maar evenzeer binnen alle lagen van de overheid. Ook op wetenschappelijk vlak doet zij haar invloed gelden. Zo is het NWO-programma 'Bodembescherming in behoud en ontwikkeling' sterk aan de Belvederegedachte gerelateerd. De nota is zo succesvol dat nauwelijks nog vraagtekens bij de uitgangspunten en fundamenteën van Belvedere worden gesteld. Het is met name op dit meer theoretische terrein dat deze bundel van het NAHI een bijdrage wil leveren.

Het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) is een onderzoeksinstituting die nauw gelieerd is aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit en aan de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Groningse Faculteit der Letteren. De directeur van het NAHI, prof.dr. P. Kooij, is de leerstoelhouder op deze twee plaatsen. Het instituut houdt zich bezig met historisch onderzoek in de groene ruimte, niet alleen naar landbouwkundige thema's, maar op het brede terrein van de rurale geschiedenis. Zo worden momenteel onderzoeken verricht naar de geschiedenis van de ruilverkavelingen, de streekverbetering, het Landbouwschap en het economisch beheer van landgoederen in de Achterhoek.

In zijn Wageningse oratie uit juni 1999 *Mythen van de groene ruimte* heeft Kooij een aantal discussies genoemd die binnen die groene ruimte spelen en waaraan historici een zinvolle bijdrage zouden kunnen leveren. Hij noemt de plattelandsvernieuwing, de infrastructuur, de natuurontwikkeling en de profilering van het streekeigene. Ware de nota Belvedere toen al verschenen, dan

zou deze naadloos in dit rijtje hebben gepast. Het ligt dus in de rede dat het NAHI met grote interesse van de nota kennis heeft genomen.

Geschiedenis en Belvedere

Veel van het denken over cultuurhistorie en cultureel erfgoed, over waardevolle structuren en objecten uit het verleden, dat binnen de ruimtelijke planvorming in de achterliggende jaren opgeld heeft gedaan, heeft in de nota zijn weerslag gekregen. De interdisciplinariteit binnen de cultuurhistorie is daarbij een belangrijk aspect, waarbij archeologie, architectuur en stedenbouw en natuur en landschap geïntegreerd worden beschouwd. Er wordt daarbij ook stilgestaan bij de kennisontwikkeling, waarbij als doel geformuleerd wordt 'het verspreiden en toegankelijk maken van de kennis over cultuurhistorie (...)'. Historisch besef en beschikbaarheid van kennis en informatie worden daarbij als vereisten genoemd. De onderhavige bundel wil ook daaraan een bijdrage leveren.

Als wij voorbijgaan aan alle positieve en enthousiasmerende kanten die de nota ontegenzeggelijk in zich draagt en ons concentreren op de kritische kanttekeningen, dan valt op dat het begrip cultuurhistorie niet geproblematiseerd wordt. Nergens wordt duidelijk over welke cultuurhistorie er eigenlijk gesproken wordt. De nota spreekt van cultuurhistorie als het gaat om 'sporen, objecten en patronen/structuren (....) die onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling'. Het roerend erfgoed in musea en het papieren erfgoed in archieven wordt hiervan uitgesloten. Het gaat dus om fysieke sporen van het verleden die in de huidige tijd belangrijk geacht worden. Maar wat is belangrijk? Er wordt geen onderscheid gemaakt naar de historische betekenis van de sporen. Alles wat een beeld van het verleden geeft is goed, zo lijkt het. Toch worden in de praktijk natuurlijk allerlei keuzes gemaakt - in een belangenafweging kan dat ook niet anders - maar die keuzes geschieden alleen impliciet en willekeurig. De vraag wordt niet gesteld waarom **dat** spoor van **die** historische situatie belangrijk wordt geacht. Omdat het aanwezig is, zo lijkt het vaak. Het toeval speelt een belangrijke rol en te weinig wordt nagedacht over het geschiedverhaal dat zich achter deze of gene sporen van het fysieke erfgoed bevindt en deze betekenis geeft. In de discussie wordt niet genoeg gekeken naar de historische context waarbinnen het fysieke erfgoed is ontstaan en zich heeft ontwikkeld. Objecten of patronen worden geïsoleerd beschouwd en los van hun samenhang alleen in zichzelf op hun waarden (bijvoorbeeld architectonisch of landschappelijk) geanalyseerd.

Een voorbeeld kan dat verduidelijken: de verdedigingswerken. Deze worden in de cultuurhistorie hoog gewaardeerd, denk bijvoorbeeld aan de Stel-

ling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Beide worden in de nota Belvedere prominent ten tonele gevoerd. Maar, zo dient men zich af te vragen, welke rol hebben deze verdedigingswerken daadwerkelijk gespeeld in de Nederlandse geschiedenis? In het geval van de Waterlinie hoeft daarover weinig twijfel te bestaan, maar bij de Stelling van Amsterdam ligt dat heel anders. Zoals de nota zelf zegt: “In de meidagen van ’40 kreeg de linie niet de kans haar kwaliteiten te bewijzen (...)”. Wij beschermen in dit geval dus wat niet gefunctioneerd heeft! De historische betekenis van de Stelling ligt in ieder geval niet in het functioneren. Misschien is zij wel van belang als exponent van een (verouderd) denken over militaire verdediging, maar dat wordt nergens geëxpliciteerd.

Het ontbreken van de historische context kan ook leiden tot het omgekeerde – en misschien is dat veel erger –, namelijk dat veronachtzaamd is om te beschermen wat wél een belangrijke rol in de geschiedenis heeft gespeeld. Zo zijn de onderste maatschappelijke lagen van de samenlevingen uit het verleden sterk ondervertegenwoordigd in het erfgoedbestand. Keuterboerderijen bijvoorbeeld zijn op monumentenlijsten vrijwel niet terug te vinden. Toch hebben de kleine (keuter)boeren, vooral in het pleistocene gedeelte van ons land een enorme invloed gehad, op de landbouw als geheel, op de ontginningen en op de vormgeving van het cultuurlandschap, zoals uit een van de bijdragen in deze bundel naar voren komt. Kennelijk mag alleen de elite zich ruimtelijk representeren.

Het doel van de hier gepresenteerde essays is om de inbreng van het vak geschiedenis in Belvedere te vergroten. De vakhistorische benadering van de cultuurhistorische thematiek hebben wij hierbij centraal willen stellen om aldus deels tegemoet te komen aan de in de nota gedane constatering dat ‘historici onvoldoende geschoold worden in de ruimtelijke problematiek’¹. Het NAHI wil de impliciete uitdaging die hierin vervat zit graag aannemen. Door een gerichte discussie op gang te brengen willen wij met deze bundel de historische inbreng in het cultuurplanologische discours vergroten. Van de Nederlandse historici behoren de aan het NAHI gelieerden tot degenen die in hun economische en sociale geschiedbeoefening terdege rekening houden met ruimtelijke factoren. De regionaal georiënteerde studies van de ‘Wageningse School’ (gepubliceerd in de A.A.G. Bijdragen) en van het project ‘Integrale Geschiedenis’ in Groningen kennen een sterke ruimtelijke component.

¹ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*, 51.

Thema's

In de hier gepresenteerde bijdragen is de historische ontwikkeling van de thema's die worden aangesneden de primaire invalshoek geweest. Er is een zestal historische processen en fenomenen in beschouwing genomen en van daaruit is onderzocht welke ruimtelijke weerslag en consequenties deze hebben gekregen. Er is dus niet uitgegaan van bestaande objecten of structuren die vervolgens op hun historische context zijn onderzocht.

Aan deze thema's gaat een algemene geschiedtheoretische beschouwing van Schuurman vooraf, waarin hij de uitgangspunten en de begrippen die in Belvedere worden gehanteerd tegen het licht houdt en in een historische context plaatst. Hij analyseert en problematiseert vaak gebruikte begrippen als *cultuurhistorie*, *biografie van het landschap* en *identiteit* en laat zien welke bijdrage de wetenschap van de geschiedenis kan leveren aan de culturele planologie. Deze ligt onder meer in het integrerende karakter en in de betekenisgeving die het vak in zich draagt. Het belang van het verhaal achter de objecten wordt in dit essay duidelijk zichtbaar gemaakt. Tegelijk wordt stelling genomen tegen een ééndimensionale opvatting van identiteit en cultuurhistorische waarde en aangetoond hoezeer verschuivingen in betekenissen en waarden in de loop van de tijd kunnen optreden en afhankelijk zijn van het gekozen perspectief, het schaalniveau of de sociale achtergrond van de waarnemers.

De andere zes bijdragen werken meer concrete historische thema's uit, die met elkaar gemeen hebben dat zij zich in de groene ruimte afspelen.

Bieleman neemt een strikt landbouwkundig thema bij de kop en volgt over een periode van honderdvijftig jaar de dynamische ontwikkeling van het etagebedrijf tot de technologisch hoogontwikkelde melkveehouderij van de dag van vandaag. De dynamiek en de technologische veranderingen staan voorop. Deze leidden in meerdere en mindere mate tot voortdurende ruimtelijke aanpassingen en ingrepen. Dat proces verliep minder rechtlijnig en uniform dan wel verondersteld wordt. De grote verscheidenheid die het Nederlandse landbouwbedrijf zozeer kenmerkte, is niet verdwenen, zelfs niet na de geweldige transformaties sinds 1960.

Van den Bergh onderzoekt de waarde van het landschap van de ruilverkaveling. Hij laat zien dat door een studie van de historische context allerlei aspecten van ruilverkavelingen, die door beeldvorming of onvolledige kennis negatief gewaardeerd worden, sterk aan betekenis winnen. Bij ruilverkaveling ligt de nadruk veelal op hetgeen verdwenen is en te weinig op de nieuwe elementen die zijn gecreëerd. Bovendien is het van belang vast te stellen dat machtsverhoudingen, vooral ook op lokaal en regionaal niveau, een factor van betekenis zijn geweest die voor de uiteindelijke uitkomst van belang wa-

ren. Zijn conclusie is dat vanuit de historische analyse de ruilverkaveling als ruimtelijke representant van de belangrijke en markante naoorlogse maakbaarheidsgedachte veel meer waardering verdient binnen de cultuurhistorische disciplines.

Van Cruyningen onderzoekt de landgoederen in het Noordwestelijk deel van de Achterhoek en gaat daarbij vooral in op het thema van het economisch beheer. Wat moeten de eigenaren doen om het zo hooglijk gewaardeerde landschap van hun landgoed in stand te kunnen houden? Dat blijkt een onderwerp te zijn waarnaar nog nauwelijks onderzoek is gedaan, terwijl dat beheer forse ruimtelijke consequenties heeft gehad. Het landgoed kent naast woon- en belevingsfuncties ook productiefuncties. Deze laatste dienen tot instandhouding van het landgoed als geheel, maar staan wel in het teken van het behalen van economisch rendement. Althans voor zover het gaat om particulier eigendom. Natuurbeschermingsorganisaties hebben een ander doel. Het landgoederenlandschap zoals wij dat nu kennen blijkt van recente datum, van na de negentiende eeuwse markendelingen. De rijkdom aan bossen is te danken aan de bebossing door landgoedeigenaren in de negentiende eeuw en aan hun verzet tegen de ontbossing in de twintigste eeuw. Daarbij wogen overwegingen van esthetiek en ontspanning zwaarder dan economische motieven. Waar het gaat om agrarische activiteiten komt Van Cruyningen tot de verrassende conclusie dat landgoedeigenaren met hun streven naar een combinatie van rendabele landbouw en behoud van landschappelijke waarden hun (Belvedere) tijd ver vooruit waren.

Kooij stelt in zijn bijdrage de stad centraal en de ruimtelijke invloed die deze doet gelden op het omringende platteland. Vanuit de stedelijke functies maakt hij de stap naar de acties om uiteindelijk uit te komen bij de actoren van de ruimtelijke processen. Hij laat onder andere zien dat er een vermenigving heeft plaatsgevonden van stedelijke en landelijke elementen in de groene ruimte. Daarnaast komt duidelijk bij hem naar voren dat plekken verschillende betekenissen kunnen hebben in verschillende perioden, maar evenzeer binnen één periode voor verschillende actoren.

Gerding stelt in zijn artikel nadrukkelijk de vraag: wiens landschap en gebouwde cultuur beschermen wij eigenlijk? Hij doet dit door het vergeten landschap van de voormalige hoogveenontginningsgebieden in ogenschouw te nemen. Deze streken groeiden in de achttiende en negentiende eeuw uit tot woongebieden voor de allerarmsten onder de plattelandsbevolking. Zij vormden de rurale equivalenten van de stedelijke achterbuurten. De woningwet uit 1902 bracht een proces op gang waarbij de hutten en keten geleidelijk vervangen werden door woningwetwoningen die qua vorm en ligging aansloten bij het karakter van het gebied en zijn bewoners. De woon-

omstandigheden hebben belangrijk bijgedragen aan een negatieve beeldvorming over dergelijke gebieden. Hoewel veel van de bebouwing en de landschappelijke kenmerken verdwenen zijn, wordt in het essay verondersteld dat een systematische inventarisatie wellicht nog wel de nodige kenmerkende sporen kan opleveren.

Karel tenslotte kiest met zijn artikel over de rol van grenzen een andere benadering en gaat met name in op het aspect identiteit. Hij laat zien hoe fluïde dit begrip in wezen is. Door de Nieuwstraat te Kerkrade tot uitgangspunt te nemen, waar de – inmiddels weer virtuele – grens tussen Nederland en Duitsland de straat in tweeën deelt, laat hij zien dat naast geografische landschappen ook mentale landschappen bestaan. Hij stelt dat deze laatste in de loop der tijd voor de analyse van de cultuurhistorische identiteit(en) bepalender zijn geweest dan de geografische.

Conferentie

De concepten van bovengenoemde artikelen zijn besproken op een conferentie die op 14 en 15 november 2002 te Hoevelaken gehouden werd. Daarvoor was een beperkt aantal collega's uit verwante vakgebieden uitgenodigd, dat gevraagd werd op te treden als referent voor één van de essays, of als deelnemer aan de discussie. Het NAHI is G.J. Borger, J.P. Corten, J.N.H. Elerie, C.G.W.P. van der Heijden, G.A. Hoekveld, J. Renes, G. Rooijackers, A.J.J. van der Valk, J.A.J. Vervloet en A. van der Woud erkentelijk voor hun bijdrage. Helaas waren twee deelnemers vanuit de archeologie door ziekte verhinderd.

De discussie richtte zich in hoofdzaak op de *functie* van de stukken en de rol die historici zouden kunnen spelen op het meer praktische niveau van de culturele planologie. Gesteld werd dat geschiedenis binnen Belvedere relevant is op het moment dat hij bruikbaar is. En dan is niet zozeer aan de orde 'muze, vertel', maar wel de vraag welk maatschappelijk probleem opgelost moet worden. Wat is de vraag, wat kan geschiedenis daartoe bijdragen, welke visuele representaties horen bij die historische kennis? Anders vindt er geen aansluiting plaats bij de inrichters. Als nadrukkelijk punt kwam ook naar voren dat de inbreng van de geschiedenis in de ruimtelijke ordening van belang is, maar dat historici dan bereid moeten zijn zich op het strijdtoneel van de discussie over de ruimtelijke kwaliteit te begeven. De inbreng van de geschiedenis op het vraagstuk van de selectie en de waardering is gewenst. Het verleden moet gepositioneerd worden als een programmatische taak voor de toekomst. Daarbij is zeker van belang dat het historische verhaal zich hecht aan een areaal. Bij de ruimtelijke orde spelen zeggenschapsrelaties, investeringsrelaties en gebruiksrelaties, die resulteren in een ruimtelijke inrichting.

Historici dienen dat zichtbaar te maken en inzicht te geven in gemeenschappelijke achtergrond die de mensen in een bepaald gebied bindt. Doordat zij zich richten op een niveau boven dat van de directe belanghebbenden, kunnen zij de ruimtelijke conflicten beter overzien en in een meer algemene context plaatsen.

Het werd belangrijk geacht dat vanuit het vak geschiedenis de complexiteit en multidimensionaliteit van historische processen en de ruimtelijke weerslag daarvan wordt benadrukt. Of daarmee ook de op zich gebrekkige terminologie, die in de cultuurplanologische wereld gemeengoed is geworden, overboord gezet moet worden, werd door diverse aanwezigen in twijfel getrokken. Sommige begrippen als cultuurhistorie, identiteit en biografie zijn zo algemeen gangbaar, dat het verkeerde energie zou zijn je daar tegen te keren. Zo is het begrip landschapsbiografie voor archeologen een belangrijk medium geworden om een brug te slaan naar de historische geografie en de architectuurgeschiedenis. Het begrip culturele biografie verwijst tevens naar het gebruikstraject dat reeds is afgelegd.

Veel van discussie had ook te maken met vraag op welk niveau de historische inbreng zich dient te bewegen. Is dat direct bij de inrichters aan tafel, of nog een fase daarvoor, iets meer op afstand, in discussie met directe verwante disciplines? In dit verband werd het onderscheid naar voren gebracht tussen geschiedenis en erfgoed (history en heritage), tussen het verleden en onze omgang met dat verleden. Belvedere zou meer aan de kant van het erfgoed zitten, geschiedenis moet verklaren wat er nu is. Daarbij dient men zich af te vragen of het erg is dat historisch belangrijke fenomenen niet meer ruimtelijk zichtbaar (te maken) zijn. Ontwikkeling houdt vernietiging in en het verleden kan niet alleen door ontwikkeling behouden worden. Bescherming kan ook elders, bijvoorbeeld in een museale context. Een relevant aspect daarbij is het documenteren van wat verdwijnt. Dat is een vorm van omgang met erfgoed en identiteitsbepaling die in Belvedere te onderbelicht blijft.

Conclusies

Het NAHI heeft met deze bundel gepoogd een bijdrage aan de wetenschappelijke discussie over Belvedere te leveren vanuit een vakhistorische invalshoek, met de beperkingen en mogelijkheden van dien. Eén van de beperkingen is het niveau waarop de boodschap kan worden overgebracht. Duidelijk is geworden dat er vertaalslag zou moeten plaatsvinden, willen wij het verhaal dichter bij de ‘inrichters’ brengen. Er zijn cultuur- en taalverschillen tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines waar terdege rekening mee gehouden dient te worden.

Geschiedenis kan complementair zijn aan andere wetenschapsgebieden die zich op de cultuurhistorie richten. Vaak blijkt het *verhaal* achter de objecten en structuren datgene te zijn dat voor een belangrijk deel de waarde bepaalt en de context levert. Die waarde en context zijn veelal niet zo eenduidig en voor verschillende interpretaties en toe-eigeningen vatbaar. In het inzicht daarin kunnen historici een zinvolle bijdrage leveren.

Door de nadruk te leggen op het verhaal, leveren historici verbindingen tussen diverse cultuurhistorische vakgebieden en integreren zij verschillende benaderingen. Zij kunnen ook vergeten cultuurhistorische elementen naar boven halen en wijzen op verschillende betekenissen en waarderings.